

Lada Badurina

RAZMIŠLJANJA O ZAREZU

mr. Lada Badurina, Pedagoški fakultet, Rijeka, izvorni znanstveni članak, Ur.: 24. travnja 1995.

UDK 801.19 : 801.561.7 : 808.62-1

Najzanimljivijim se od rečeničnih znakova (razgodaka) nalazi zarez, između ostaloga zato jer se na temelju pravila o njegovu pisanju može zaključivati o zastupljenosti interpunkcijskih načela - strukturnog, semantičkog i ritmo-melodijskog - u određenoj pravopisnoj normi. U hrvatskim se pravopisnim knjigama od 1892. do 1994. godine uočavaju znatnije promjene i to u korist semantičke interpunkcije. Potom se, na temelju primjera iz odabranog korpusa, pokušalo suditi i o pravopisnom uzusu: stječe se dojam da je on prilično vjerno slijedio propisivanu normu. Razlozi tome mogu biti u činjenici da se interpunkcija nikada i ne zasniva isključivo na jednom načelu, pa mijene norme nisu bile takve da bi dovodile u pitanje nečiju pismenost, ali i u »logičnosti« semantičke (»slobodne«) interpunkcije i njezinoj vezi s ritmo-melodijskom. Zahvaljujući tome devedesetih se godina našega stoljeća i može govoriti o priličnoj stabilnosti ovoga dijela hrvatske pravopisne norme.

Koliko god da se, često i neprimjereno, lome koplja oko hrvatske pravopisne norme, ponajmanje se govori i piše o interpunkcijskim načelima i pravilima.¹ Razloga tome

---

¹ Govori li se o tipu pravopisa, spominju se fonološki i morfonološki. I sve se rasprave, pa i sukobi mišljenja o tome kakav hrvatski pravopis jest i kakvim bi trebao biti svode uglavnom na utvrđivanje udjela fonološkog i morfonološkog u njemu. Napokon, i u dopisu znakovita, ali i ne odveć smjerna naslova, *Načela za usavršavanje hrvatskoga pravopisa*, što ga je u studenome 1992. godine Jezično povjerenstvo Matice hrvatske uputilo odabranim kulturnim i znanstvenim ustanovama, o pravilima se za pisanje zarezova samo usputno utvrđuje da su »uglavnom dobra« te se o njima i ne raspravlja. O tome: S. Babić, *Jezično povjerenstvo MH i hrvatski pravopis*, Jezik, XL (1992-1993), br. 3, str. 65-76; S. Babić, *O pripremama pravopisnih načela*, Jezik, XL (1992-1993), br. 4, str. 97-102 te D. Brozović, *Uz odgovore na pismo Jezičnoga povjerenstva MH*, Jezik, XL (1992-1993), br. 5, 129-135.

može biti više, ali zacijelo ne bi trebalo brzopleto suditi o stalnosti i nepromjenljivosti toga dijela hrvatske pravopisne norme.²

Od interpunkcije do sintakse

Interpunkcijski su znakovi rečenični znakovi. O njima se govori i kao o pravopisnim znakovima u užem smislu, a u hrvatskom se jezikoslovlju nazivaju i razgo(d)cima.³ Kako to, nasljeđujući Šuleka, objašnjavaju i autori najnovijega Hrvatskog pravopisa, to su znakovi »u pisanome jeziku koji služe za rastavljanje teksta na rečenice i njezine dijelove«. ⁴ U tom se smislu dio pravopisne norme kojime se određuje pisanje interpunkcijskih znakova nužno oslanja na spoznaje druge jezične discipline - sintakse. Utemeljenost je interpunkcijskih pravila na sintaktičkim kategorijama stoga neizbježna.

Zašto zarez

Bez obzira na povećani inventar razgodaka u hrvatskim pravopisnim knjigama, pa prema tome i u pravopisnoj normi, za određivanje je tipa interpunkcije najznačajnija uporaba **zareza**. Uostalom, i mnoge se pravopisne nedoumice počesto svode na pisanje ili nepisanje zarezova. Dok se najmanje dvoji oko pisanja točke (pa i upitnika i uskličnika) kao znaka za označavanje rečeničnog kraja - a problem utvrđivanja rečenice, njezina početka i kraja jest problem sintakse - a odabir se točke sa zarezom, crtica i zagrada uglavnom smatra fakultativnim, pisanje zarezova kao temeljnog i najčešćeg znaka za obilježavanje unutarrečeničnih i međurečeničnih granica zahtijeva veći broj pravila u našim pravopisnim priručnicima. Odatle i više poteškoća u svakodnevnoj praksi, pa se izučavanje hrvatske pravopisne norme, ali i uporabe zarezova, može samo činiti nevažnim i beznačajnim.

2 Možda u dijelu (jezikoslovno neobrazovane) javnosti prevladava uvjerenje o tome kako je naša interpunkcija »slobodna«/»logička«, pa da, prema tome, i sama pravila nisu presudna. Ovom je napisu, međutim, nakana, dovodeći u sumnju takvo uvjerenje, promotriti pravila o pisanju rečeničnih znakova u hrvatskim pravopisima, ali i prikazati dio hrvatskog pravopisnog uzusa.

3 Prema internacionalizmu »interpunkcija« nalazimo u *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenog nazivlja* Bogoslava Šuleka (Zagreb 1874) hrvatsku zamjenu »razgodba«, kao i »znak razgodbe« i »pometati, metati razgodke«. Kalkirajući tako internacionalizam latinskoga podrijetla (*interpungere*), Šulek novom riječju uspostavlja odnos i s nazivom »razgoda«/»razgodba« (također zapisanom u njegovu *Rječniku*) sa značenjem 'razdjelba' (tal. *distributio*), što izravno upućuje na razdjeljivanje/dijeljenje iskaza tim znakovima.

U novom je Babić-Finka-Moguševu *Hrvatskom pravopisu* [1994] dopuštena pravopisna dvojnost - razgodci, razgoci - ali taj problem izmiče temi ovoga rada.

4 Babić-Finka-Moguš, *Hrvatski pravopis* [1994], str. 95.

O tipu interpunkcije u hrvatskim pravopisima ili: *Kada se trebao pisati zarez*

Razložiti je sada kako se na temelju pisanja ili nepisanja zareza može suditi o tipu interpunkcije.

Pravopisna pravila o pisanju rečeničnih znakova mogu biti temeljena na trima načelima: strukturnom, semantičkom i ritmo-melodijskom (odatle i strukturalna, semantička i ritmo-melodijska interpunkcija). Pritom se **strukturno** načelo, nazivano i gramatičkim, zasniva na poštivanju gramatičke, rečenične strukture. Interpunkcija se temeljena ponajvećma na **semantičkom** načelu često smatrala logičkom ili slobodnom, iako je lako dokazivo da se ne može govoriti o slobodnoj, a teško bi bilo reći i koja je interpunkcija nelogička. **Ritmo-melodijsko** pak načelo, ne isključujući ni semantičko ni strukturno, ističe posebice intonacijske karakteristike iskaza. Međutim valja odmah istaći kako ni jedna interpunkcija nije zasnovana isključivo ne jednome načelu, već se može govoriti samo o njegovoj pretežitosti u određenim pravopisnim pravilima.⁵

Uvriježene tvrdnje kako se hrvatski pravopis u proteklih i više od stotinu godina, poglavito od 1892. godine, kada je objavljen Brozov *Hrvatski pravopis*, i nije znatno mijenjao, već da je tek slijedio u toj prvoj pravopisnoj knjižici zacrtan smjer, manje su prihvatljive kada je riječ o interpunkcijskim pravilima. Najlakše će to biti uočiti na primjeru pravila o pisanju zareza i to uz rečenice.

U razmatranje će se uzeti tek nekoliko karakterističnih hrvatskih pravopisnih knjiga, a potom će se na odabranim tekstovima⁶ nastojati prikazati hrvatska pravopisna praksa. Polazištem će za utvrđivanje hrvatske pravopisne norme biti *Hrvatski pravopis* Ivana Broza,⁷ a slijedit će dva izdanja Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika*, peto [1930]⁸ i deseto [1951], posljednje, *Hrvatski pravopis* [1944], *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* [1960], takozvani *novosadski*, Babić-Finka-Mogušev *Hrvatski pravopis* [1971], Anić-Silićev *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [1986] te posljednji Babić-Finka-Mogušev *Hrvatski pravopis* [1994].

5 Može se to pokazati na primjeru bilo koje hrvatske pravopisne knjige. O prožetosti samo jednog pravopisnog pravila (iz *Hrvatskoga pravopisa*, 1994. godine) svim trima načelima usp.: L. Badurina, *Pabirci o pravopisu hrvatskome*, Fluminensia, 1-2/1994, str. 99-109, posebice str. 105-106.

6 S motrišta je triju interpunkcijskih načela zanimljiva i definicija rečenice u Anić-Silićevu *Pravopisnom priručniku* [1986]: »Rečenica je gramatički, značenjski i intonacijski cjelovita komunikativna jedinica« (str. 18).

7 Korpus je tekstova nužno ograničen, a u ovom je slučaju morao biti sveden i u okvire jednoga članka. Ne težeći stoga iscrpnosti, dopuštajući i sumnje u reprezentativnost, nastojalo se odabrati tekstove različitih funkcionalnih stilova pisane u različitim razdobljima hrvatske »pravopisne ere«.

8 Odabrano je njegovo drugo izdanje, objavljeno 1893. godine, nepunih godinu dana nakon prvog. To je izdanje neznatno izmijenjeno, ali ne i u pravilima o pisanju rečeničnih znakova. Usp. Marko Samardžija, *Filološki portreti* (Ivan Broz /1852-1893/; Dodatak: Usporedba prvog i drugog izdanja *Hrvatskog pravopisa*), Zaprešić 1993, str. 22-28.

8 Zanimljivo je stoga što je prerađeno prema *Pravopisnom uputstvu za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine S.H.S.* iz 1929. godine.

Polazišno je Brozovo pravilo »Zarez, bilježi se u samoj rečeničnoj cjelini i rastavlja njezine dijelove«⁹ potkrijepljeno i ovim primjerima: *Vidjet ćemo, tko je vjera i nevjera.* - *Zna, što je car večerao.* - *Blago majci, koja ga rodila!* - *Gdje koga boli, ondje se i pipa.* - *Kad mačka kod kuće nije, onda se miši vesele.* - *Dode zapovijest od cara, da se ide na vojsku.* - *Učaše ih po zbornicama njihovim tako, da mu se divljahu.* - *Žao mi ga je, ako je i crno.* - *Kad dođe kući svojoj, dode mu stari sluga njegov, da ga upita, šta mu je donio za onaj novčić.*¹⁰ Ono što pravilo najavljuje primjeri jasno potvrđuju: riječ je o interpunkciji vrlo dosljedno zasnovanoj na **strukturnom načelu**.¹¹

Iako se sastavljači *Pravopisnog uputstva* izrijeком залажу за semantičko interpunkcijsko načelo,¹² i u njemu je i u Boranićevu *Pravopisu* iz 1930. po njemu izrađenom teže pronaći pravila obrazložena značenjem strukture. Ono što je Boranić naslijedio od *Uputstva*, a što bi se moglo dovesti u vezu s proklamiranim načelom, jest upućivanje na moguće samostalno značenje, odnosno isticanje sastavnica složene rečenice.¹³ Nadalje, Boranić u obrazloženjima svojih pravila tek isput rabi sintagmu »*tijesna/tješnja veza*«¹⁴ ili pak tumači razlike u značenju uvjetovane pisanjem/nepisanjem zarezā.¹⁵

Da bi se ustanovilo razlikuje li se i koliko spomenuta norma od Brozove, posegnut ćemo opet za nekim u Boranićevu *Pravopisu* navedenim primjerima: *Sve ovo daću tebi, ako padneš i pokloniš mi se.* - *Da nije sirotā, ne bi sunce grijalo.* - *Otpravljao je svoje poslove, iako se rđavo osjećao.* - *Vrlo žalim, što ćemo se rastati.* - *Teško tebi, kad ni to ne znaš.* - *On je posve osiromašio, tako da već nije imao ni opanaka.* - *Došao sam da vas pozdravim.* - *Javiću ti pošto sve potanko doznam.* - *Teško zemlji kuda vojska prođe.* - *Onoliko znamo koliko u pameti imamo.* - *Radite poslove za koje ste sposobni.*

9 I. Broz, *Hrvatski pravopis*,²1893, str. 57.

10 *Hrvatski pravopis* [1893], str. 57-58.

11 Vrlo su rijetka odstupanja od toga načela, obrazložena osim strukturnim i *semantičkim* razlozima: zarez se ne bilježi »ako je sveza među rečenicama jača«, ali kada je jača, opisano je opet rečeničnom strukturom (usp. str. 58-59).

12 I u objašnjenjima se toga *Uputstva* razlaže isključivo pisanje zapete/zarezā. »Osnovni je princip ove interpunkcije: da po njoj čitalac što tačnije razume smisao pišćevih reči. *Prema tome, ono što je po unutrašnjoj vezi blisko vezano u jeziku ne može se cepati zapetom; a ono što stoji naporedno, bez neposredne zavisnosti, odvaja se zapetom*« (*Pravopisno uputstvo*, Zagreb 1929, str. 19, isticanja u originalu). Pravila koja slijede, zanimljivo, čvrsto su poduprta rečeničnom strukturom (usp. str. 19-25); osim ako se podjela rečenica na pogodbene, dopusne, posljedične, načinske, vremenske i sl. ne smatra podjelom prema semantičkom kriteriju. I nakon toga, u pridodanoj *Napomeni*, ponovno se ističe: »Novo se pisanje oslanja više na smisao (logiku) teksta (...)« (str. 25-26).

13 Usp. *Pravopisno uputstvo* [1929], str. 19-20; *Pravopis* [1930], str. 68 (pridodano sitnijim slovima).

14 Usp. *Pravopis* [1930], str. 63, 65. I ovdje se navedene sintagme javljaju u sitnijim slogom tiskanim dijelovima teksta, što može navesti na misao o njihovoj drugorazrednosti.

15 Usp. *Pravopis* [1930], str. 62, sitnijim slovima pisan tekst uz 3. točku.

- *Kaži mi što o tom misliš. - Nadam se da ste me dobro razumjeli.*¹⁶ Na prvi pogled uočena veća »sloboda« u pisanju zarez, propisana znatno većim brojem pravila, ocrtava se uglavnom u nepisanju zarez u nekim zavisnosloženim rečenicama kada se zavisna rečenica nalazi iza glavne¹⁷ (posljednjih sedam primjera). No odmah slijedi dodatak koji se odnosi na strukturu složene rečenice: dopunske se rečenice odvajaju zarezom »kad su premetnute«.¹⁸

Otklon će se toga petoga izdanja Boranićeva *Pravopisa* prema semantičkoj interpunkciji bolje uočiti usporedi li se, primjerice, s posljednjim, desetim izdanjem istoga *Pravopisa*. Naime pedesetih se godina u pravilima o pisanju zarez ponovno prepoznaje izrazitije strukturalno načelo: »Zavisne se rečenice odvajaju zarezom od glavnih (...)«,¹⁹ a primjeri koji slijede svjedoče da se zarez piše neovisno o redosljedu sastavnica složene rečenice - *Dok traje obnova, nema odmora. - Odgovorit ću ti, pošto sve potanko ispitam. - Zemlja pripada onome, koji je obrađuje. - Kako tko sije, tako će i žeti. - Morat ćemo uložiti mnogo truda i muke, ako hoćemo doživjeti procvat i sreću naše zemlje. - More je kod Trsta tako duboko, da u njegovu luku mogu ulaziti veliki prekooceanski brodovi. - Radni je čovjek svijestan, da radi za sebe i svoju budućnost. - Javite odmah, možete li nam pomoći pri sjetvi. i sl.*²⁰

Kontinuitet je Broz-Boranićeve norme nakratko prekinula pravopisna praksa Nezavisne Države Hrvatske. No je li se prekid odnosio i na pravila o pisanju razgodaka, razabire se istom iz jednog pravila u *Hrvatskome pravopisu* iz 1944. godine, a koje se odnosi na pisanje zarez u složenoj rečenici: »Zarezom se razstavljaju pojedine rečenice, koje sačinjavaju složenu rečenicu, bez obzira, jesu li one podpune ili skraćene (eliptične) (...)«²¹ Iako o pisanju zarez svjedoči i netom navedeno pravilo, još će nekoliko primjera posvjedočiti o dosljedno provedenu strukturalnom načelu: *Doći ćemo, ako ne bude kiše. - Ako ne bude kiše, doći ćemo. - Znam, da će doći. - Za sve je govorio, da je Milićino.*²² Očito je da je taj *Hrvatski pravopis*, inače po znatnijoj zastupljenosti morfonološkog načela udaljeniji od dotadašnje hrvatske pravopisne

16 *Pravopis* [1930], str. 66-68.

17 Iako je to sintaktičko pitanje, valja ovdje na nj upozoriti: Boranić razlikuje polusamostalne rečenice (pogodbene, dopusne, uzročne, posljedične), ispred kojih se zarez redovito piše, od dopunskih rečenica (namjernih, vremenskih, mjesnih, načinskih, odnosnih, izjavnih, objasnidbenih) koje se ne odvajaju zarezom.

18 *Pravopis*, 1930, str. 69. Prepoznaje se u tome i naše današnje pravopisno iskustvo - pisanje zarez kada se sastavnice složene rečenice nađu u inverznom poretku. Iako je uvriježeno mišljenje da je suvremena hrvatska interpunkcija semantička, spomenuto je pravilo teško obrazložiti semantičkim razlozima (veza je između zavisnoga i glavnoga dijela zacijelo vrlo čvrsta).

19 *Pravopis* [1951], str. 68.

20 *Pravopis* [1951], str. 68-69.

21 *Hrvatski pravopis* [1944], str. 96.

22 Isto.

norme, u pogledu interpunkcije sasvim blizak Brozu i, izuzme li se ipak samo kratkotrajno skretanje iz 30-ih godina, i Boraniću.

Kao što je peto izdanje Boranićeva *Pravopisa* bilo posljedicom od vlasti Kraljevine SHS propisanoga *Pravopisnog uputstva*, *Pravopis* je iz 1960. godine nastao kao rezultat takozvanoga Novosadskog dogovora. Oba su trebala uspostaviti pravopisno jedinstvo hrvatsko-srpskoga jezičnog prostora.

Pravopis hrvatskosrpskoga jezika [1960] na početku cjeline *Interpunkcija* donosi pravila upravo o pisanju zareza i odmah se izrijekom opredjeljuje za »slobodnu (logičku)« interpunkciju.²³ I opet će se najzanimljivijim dijelom pokazati pisanje zareza između glavnih i zavisnih rečenica. Objašnjavajući zavisnost zavisne rečenice od glavne, pa prema tome i usku semantičku povezanost, taj *Pravopis* u pravila ponovno uvodi i problem redosljedna glavnog i zavisnog dijela, ali i »jačine« zavisnosti pojedinih vrsta nesamostalnih rečenica. Može se odmah pretpostaviti i da će broj pravila biti višestruko povećan. Ukratko: »Zavisne rečenice svih vrsta kada je njihova zavisnost od glavnih neposredna i tijesna, i kada stoje u prirodnom, uobičajenom redu, tj. iza svojih glavnih rečenica, - ne odvajaju se zarezom. (...)«²⁴ Odatle slijedi da se u rečenicama s inverznim redosljedom sastavnica iza zavisnog dijela piše zarez, kao i u onima uobičajenog redosljedna ako je zavisnost izostala. Dakle, piše se: Dolaze odnekuda s rijeke da obave svoj posao. - Da bih se spasao, stanem uporno ponavljati broj do koga sam došao.²⁵ itd.

Među hrvatskim pravopisnim knjigama *Hrvatski pravopis* iz 1971. godine zauzima posebno mjesto, i to ne samo zbog svoje dobro znane izgnaničke sudbine, već i zbog zanimljiva odnosa prema ranijoj hrvatskoj pravopisnoj praksi. Iznjedrivši se iz Broz-Boranićeve prakse²⁶ taj priručnik neće uvijek i u svemu uspjati zanijekati ni vezu s novosadskim *Pravopisom*. Stoga ne bi trebalo iznenaditi da u njemu, naspram Boranićevoj pretežito gramatičkoj interpunkciji, čitamo da se zarez bilježi »radi lakšega

23 *Pravopis* [1960], str. 92. Svakako se valja čuvati neprimjerena zaključka da je takav tip interpunkcije, u većoj mjeri zasnovan na semantičkom načelu, nametan od jugoslavenskih vlasti, ujedno i isključivo srpski. Naime iako je hrvatska praksa, pokazano je, bila unekoliko drukčija, elementi se triju spominjanih načela nalaze u interpunkcijama svih jezika, što ne znači da treba smetnuti s uma i tradiciju i, možda, strukturu svakog pojedinog jezika kojoj može više ili manje pogodovati određen tip interpunkcije.

24 *Pravopis* [1960], str. 102. Može se samo upozoriti na formulaciju tog, ali i drugih pravila o pisanju interpunkcijskih znakova, dobro zasnovanu na rečeničnoj strukturi. Jedino se u pozivanju na jačinu zavisnosti, što dobrim dijelom ovisi o procjeni zapisivača, mogu prepoznati naznake semantičkog načela.

25 *Pravopis* [1960], str. 103, 108. Spomenuti je još da se u tom *Pravopisu*, raspravljajući o potrebi pisanja zareza u zavisnosloženim rečenicama, razglaba i o »prirodi njihove zavisnosti«, te se ustanovljuje da će se zarez pisati ovisno o jačini te zavisnosti (str. 101-102). Takvu pristupu suprotstavljamo poimanje o postojanju ili nepostojanju zavisnosti, odnosno o zavisnosti ili nezavisnosti.

26 I sami autori *Hrvatskoga pravopisa* [1971] u predgovoru navode svoj predložak: IX. izdanje Boranićeva *Pravopisa*. *Usp. Hrvatski pravopis* [1971], pretisak 1990, *Predgovor*, bez oznake stranice.

čitanja i razumijevanja napisanoga«, a da se pravila o njegovu pisanju »mogu (...) svesti na četiri osnovna načela: usporednost, naknadno dodavanje, suprotnost i isticanje«. ²⁷ I kako je dosad u središtu pozornosti bilo pisanje zareza u zavisnosloženim rečenicama, i u ovom će se *Pravopisu* promotriti upravo ona pravila kojima se određuje način pisanja tih rečenica: »Zavisne se rečenice zbog svoje prirode normalno ne odvajaju zarezom: *Čitao je neke novine da mu vrijeme brže prođe.* (...) Ako je zavisna rečenica ispred glavne, uvijek se odvaja zarezom: *Da nema vjetrova, pauci bi nebo premrežili.* (...)« ²⁸ Jednoznačnost je međutim prethodnih na rečeničnoj strukturi čvrsto zasnovanih pravila dovedena u pitanje novim pravilima koja se nedvosmisleno oslanjaju na značenje rečenice: »Zavisne rečenice, u prvom redu odnosne, koje već značenjem pokazuju kao da su naknadno dodane, normalno se odjeljuju zarezom« te »Kad bi glavna rečenica bez zavisne bila besmislena ili kad bi imala drugi smisao, tada se zavisna ne odvaja zarezom«. ²⁹ Posljednja će dva pravila biti ovdje potkrijepljena dvjema rečenicama: *Ona je imala iskustva u prenošenju poruka stekavši ga kod Sofijina oca, koji je bio liječnik.* i, potom, *Ima velikih riječi koje su tako prazne da se u njima mogu zatvoriti čitavi narodi.* ³⁰

Nedvojbeno je da je već sedamdesetih godina blago skretanje prema semantičkoj interpunkciji uhvatilo sigurne i čvrste korijene u hrvatskoj pravopisnoj normi. Stoga i preostale dvije pravopisne knjige neće biti dočekivane kao iznenađenje.

U *Pravopisnom priručniku* iz 1986. godine na početku se poglavlja o pisanju zareza, unutar cjeline *Zarez i zavisnosložene rečenice*, nalaze ova potpoglavlja: *Zavisni dio koji se nalazi s desne strane glavnoga dijela* (Dijelovi zavisnosložene rečenice koji se ne odvajaju zarezom, Dijelovi zavisnosložene rečenice koji se odvajaju zarezom), *Zavisni dio koji se nalazi s lijeve strane glavnoga dijela*, *Zarez i umetnuti zavisni dijelovi*. Već se iz takve organizacije pravopisnih pravila daje mnogo naslutiti o samoj pravopisnoj normi. No i ako norma nije izmijenjena, unekoliko je izmijenjen njezin opis. Oprimjerit će se to trima pravilima: »Zavisni dio koji se nalazi s desne strane glavnog dijela ne odvaja se zarezom kad je s njime u izravnoj značenjskoj vezi, tj. kada izlazi izravno iz konteksta u kojem se ostvaruje. (...) Zavisni dio koji se nalazi s desne strane glavnog dijela odvaja se od njega zarezom kad s njime nije u izravnoj značenjskoj vezi, tj. kad ne izlazi izravno iz konteksta u kojem se ostvaruje. (...) Zavisni dio

---

²⁷ Usp. *Hrvatski pravopis* [1971], str. 100. Međutim, kako je to već uobičajeno, i nakon ovako značenjem obilježenih polazišnih načela, slijedit će i pravila čvrsto utemeljena na rečeničnoj strukturi. Semantičko je pak načelo izrazitije, primjerice, u pravilu prema kojem »zbog jasnoće i lakšega čitanja zarez katkad valja staviti i na mjesto gdje inače ne bi došao« (str. 104). Napokon, i sami su autori, zanimljivo, upravo na kraju poglavlja o pisanju zareza progovorili o preklapanju i međusobnom neisključivanju »logičke« i gramatičke interpunkcije, pa i o neznatnim razlikama među njima (str. 109-110).

²⁸ *Hrvatski pravopis* [1971], str. 103, 104.

²⁹ *Hrvatski pravopis* [1971], str. 107.

³⁰ Na istome mjestu.

koji se nalazi s lijeve strane glavnog dijela načelno se odvaja zarezom.«³¹ Ta pravila slijede i ovi primjeri: Poslat ćemo knjige kad budemo imali čime. - Kamati su cijena životnog standarda, jer novac ne gubi svoja obilježja ni kad je dobiven od prijatelja. - Kad je bolestan, bolje bi bilo da ne ide na izlet.³²

U *Hrvatskome pravopisu* iz 1994. godine, koji je ustvari doručeno izdanje istoimenog pravopisa istih autora iz 1971. godine, razumljivo, promjene je u normi s obzirom na pisanje zareza još uzaludnije tražiti. Kako se pisanje tog rečeničnog znaka ustalilo otprilike onako kako je netom opisano, svaka bi promjena pravopisne norme nakon i više od trideset godina teško mogla naći opravdanja, a još teže računati na svoj koliko-toliko vjeran odslik u pravopisnoj praksi. Ovdje se može samo utvrditi da ni nova hrvatska pravopisna knjiga nije napustila trodijelnu organizaciju pravopisnih pravila o pisanju zareza (u *Kazalu* već naznačeno nizanje, naknadno dodavanje, suprotnost) te da istom ponavlja i pravopisna pravila i neke primjere navedene već u izdanju iz 1971. godine.³³

Već letimičan i djelomičan pogled u hrvatsku pravopisnu normu - točnije u onaj njezin dio kojim je određeno pisanje tek jednog rečeničnog znaka, zareza - potvrđuje znanu tezu o elastičnoj stabilnosti te kao i svake druge norme. Naime u više od stotinu godina hrvatske pravopisne povijesti zamjetne su promjene i u pravilima o pisanju zareza, pa i u zastupljenosti interpunkcijskih načela, ali, očito je, nije bilo naglih, potpunih i bitnih izmjena koje bi dovodile u pitanje pojedinčevu pismenost ili čak komunikaciju s ranije napisanim tekstovima.

Naznake o pravopisnom uzusu ili: Kada se pisao zarez

Budući da odabir tekstova ne može težiti sveobuhvatnosti i iscrpnosti, trebao bi biti barem reprezentativnim.³⁴ Rečenice će iz njih izdvojene biti poredane kronološkim redom u dvjema skupinama s obzirom na priklanjanje određenom interpunkcijskom načelu, i to s nakanom da se prikaže kako je i koliko pravopisni uzus slijedio netom prikazane mijene u pravopisnoj normi. Primjeri će se odnositi na pisanje zareza u zavisnosloženim rečenicama, kao što se i u prikazu norme najviše zanimljivosti uočavalo upravo u tim pravilima.

31 *Pravopisni priručnik* [1986], str. 19, 21, 23. Iz navedenih je pravila vidljivo na koji se način u njima prelamaju rečenična struktura (poredak sastavnica) i značenje. Kako je u središtu zanimanja i nadalje pisanje zavisnosloženih rečenica, o ostalim osobitostima ovoga *Priručnika* u pravilima o pisanju zareza (npr. modalne riječi i izrazi »imaju karakter relativno samostalnih komunikativnih jedinica«, str. 31, pa se odvajaju zarezima) ovdje neće biti riječi.

32 *Pravopisni priručnik* [1986], str. 19, 21, 23.

33 Usp. *Hrvatski pravopis* [1994], str. 108, 109, 112.

34 Popis je tekstova iz kojih su odabirani primjeri dan posebno. Takav je izbor tekstova i rečenica iz njih zasigurno vrlo osoban, ali bi ipak valjalo pretpostaviti da slika o uzusu pisanja zareza njime stvorena nije odveć iskrivljena.

I. Interpunkcija izrazitije temeljena na strukturnom načelu

Ne znamo, kako se je svršila kavga između kneza Ivana i Kurjakovića; ali je vrlo vjerojatno, da se je knez Ivan okanio osvetiti svojim opadnicima, i da je drugim načinom nastojao dokazati kralju i kraljici, kako je nepravедno oklevetan.

[1901, VK, str. 183]

Zvanić položi Drvenka na tle, da ga nauči hodati.

[1912, MH, str. 123]

Možeš pucati iz puške, a da ne činiš nikakva dima; možeš se voziti kočijom, koja ne treba konja, da je vuku, možeš brzojaviti brzojavom bez žica - sve možeš, samo još nisu izumili, kako bi čeljade moglo, da što nauči, a da mu ne treba ići u školu...

[1912, MH, str. 160]

Kada bi sunce pripeklo, izišla bi iz svoje rupe i popela se na kamen, da se sunča.

[1912, MH, str. 226]

Svi se grobni stihovi vraćaju i ponavljaju, kad u jesenji blagi i sunčani dan idemo trgovima starih i zapuštenih groblja, kao po mrtvim domovima, tihi i nečujni poput mjesečara.

[1923, NP, str. 78]

Poznato je, da u hrvatskoj i srpskoj književnosti ima nekoliko knjiga, koje su s istom svrhom napisate, što je ima ovaj moj »jezični savetnik«.

[1924, TM, str. VII]

Ne smeta ništa, ako je ta divna Vidrićeva »divna žena« bila obična jedna kasirica iz »Hrvatske kavane« na Potoku.

[1931, NP, str. 254]

Gorki je pisao te novele još u ono vrijeme, kad nije ni slutio, da će postati svjetski i sovjetski mamlaz.

[1931, NP, str. 254]

Stariji joj sin Martin priča, da će se Niko skorim povratit iz Genove; starica plače, moli i vjeruje i čeka Niku iz Genove, čeka dvadeset godina, premda sav ostali svijet osim starice zna, da su Niku prije dvadeset godina kod Malte ubili tuniski gusari.

[1932, AŠ, str. 38]³⁵

Primjena toga načela napose je korisna, kad proučavamo jezik u času, kad ga govorimo i osjećamo.

[1940, GK, str. 7]

Ministarstvo će nastave postaviti naredbenim putem povjerenstvo, koje će odrediti sve potrebno, da se ustanove ove zakonske odredbe privedu u djelo, i koje će se brinuti, da se hrvatski jezik očisti, a pravopis ustalji u duhu ove zakonske odredbe, te će ujedno propisati i kazne za zaštitu čistoće jezika i pravopisa.

[1941, ZO, čl. 8]

U poviesti hrvatske knjige često se javlja pitanje, da li bi hrvatske rieči valjalo pisati onako, kako se izgovaraju (...), ili bi se u pisanju trebalo obzirati na njihovo postanje (...)

[1942, KP, str. 3]

Prva joj je pomisao bila, da bi ključić mogao otvoriti jedna od mnogih vrata dvorane.

[1944, LC, str. 12]

Požrtvovali su predavači žrtvovali svoje dragocjeno vrijeme, da se siti razočaraju i da pođu kući, razmišljajući o tome, kako je teško biti kulturni i pismeni u vlastitoj domovini.

[1946, NP, str. 366]

Jedamput rekoh sluškinji, da ga otjera.

[1950, FM, str. 16]

---

³⁵ Iako za to ne postoji potvrda, a izostalo je i proučavanje različitih izdanja Šenoina djela, nije rijetkost da se nova izdanja književnih djela priređuju prema novim pravopisima. U tom smislu može biti zanimljivom činjenica da se izdavač ovoga izdanja (Nadbiskupska tiskara) oglušio na odredbe petog izdanja Boranićeva *Pravopisa*.

Majka nam je pripovijedala, kako je za njezinog djetinjstva neki mali Tomica kod njih prosjačio.

[1950, FM, str. 44]

II. Interpunkcija sa zamjetnijim udjelom semantičkog načela

Istina je da je osnovno pravilo da se imena mjesta i predjela pišu i izgovaraju onako kako ih izgovara narod dotičnog mjesta ili kraja.

[1961/62, Jz, str. 7]³⁶

Odmah se može reći da te teškoće ne proizlaze odatle što i u novom Pravopisu ima više različitih pravila, jer se sva mogu svesti na tri vrlo jednostavna.

[1961/62, Jz, str. 150]

O njemu znamo još samo to da je pod starost oslijepio i ima sina *Saracena*, 1171. župana kliškoga, a velikog protivnika bizantske vlasti u Hrvatskoj.

[1962, FŠ, str. 177]

Osobito je mrzio županije jer su one njegove naredbe učinile predmetom »ekspedicije«, a ne »egzekucije«, to jest one su ih samo pripremale, a ne proglašavale i provodile.

[1962, FŠ, str. 366]

Kolumbo počinje poslije toga uraganskim ritmom kojim je govorila *Gomila* u prvom dijelu.

[1963, MK-z, str. 359]³⁷

---

36 Rečenice poput »Među raznolike službe književnog jezika ide i novinarski jezik, kojemu brzina obavještavanja nameće svojevrsnu ukalupljenost stila.« (str. 21) - a slični se primjeri zasebno odvojenih naknadno dodanih rečenica mogu naći i u drugim izvorima - ne narušavaju zaključak o provedbi pravila o pisanju zarezima utemeljenih i na semantičkom načelu, iako se one, potirući razliku između gramatičke i semantičke interpunkcije, opiru ovakvoj razdiobi. S tog razloga - a ne iz bojazni da bi narušile sliku hrvatskog pravopisnog uzusa - takve rečenice nisu uvrštene u popis. Također nisu unesene ni zavisnosložene rečenice čija je jedina osobitost inverzni poredak sastavnica. S druge pak strane u drugu su skupinu primjera uvrštene i rečenice bez ijednog zarezima, jer i nepisanje zarezima značajan je podatak.

37 Iako su tekstovi iz pera raznih autora sakupljeni u ovome zborniku objavljivani ranije, za ovu su priliku posebno redigirani, po riječima urednika Marijana Matkovića, »pridržavajući se novog pravopisa«.

Mnogi misle da je Krležin ritam odraz »izražajne eruptivnosti«, velikih uzbuđenja i paroksizma osjećaja.

[1963, MK-z, str. 361]

A onda su odlučile da o tome ništa ne govore.

[1969, EK, str. 90]

Da bi uspostavio autoritet carske zastave i discipline koji je te noći izgledao tako kompromitiran, zapovjedio je grof Axelrode špitalu da se ova velika pobjeda od prošle noći proslavi bakljadom i mimohodom.

[1976, MK, 75]³⁸

Čini mi se da među gotovim djelima ima još mjesta da se napiše još koje, a ako se počne od toga da je književnost jednoga naroda, pa možda čak i evropska, cjelina s mnogobrojnim organskim vezama, onda se novo djelo može uklopiti među postojeća a da se pri tome ne obraća ukusu publike, niti da bude u vezi sa stvarnim životom.

[1979, IS, str. 30]

Izdaleka smo već vidjeli bibliotekara kako u naručju nosi veliku knjigu zlatnih rubova.

[1985, MP, str. 79]

Proljeće je bilo, kažem, ovih dana u Londonu tek na vratima, a već sam po parkovima nalazio mnoge akvareliste kako ne mogu odoljeti da ne vide prvo zelenilo i da ga ne naslikaju potezima vodene boje.

[1985, MP, str. 156-157]

---

38 I ovdje je izostala usporedba s ostalim izdanjima istih novela, što bi zasigurno bilo vrlo zanimljivo, to više što je sam Krleža prosudio da je uvijek pisao istim pravopisom, ali bi iziskivalo i posebnu studiju. Nadalje, u Krležinim se rečenicama, znanim i po svojoj dužini, možda i ponajbolje može pratiti ostvarenje osim gramatičkog i semantičkoga i ritmo-melodijskog načela. Uopće, te su rečenice vjerojatno i zbog svoje složene strukture i specifična ritma, a možda i zbog Krležine oslonjenosti i na raniju, Boranićevu, pravopisnu normu, nešto zasićenije zarezima. Međutim svaki bi takav zaključak zahtijevao iscrpniju analizu. U tom se smislu može još samo domjetnuti da se u istoj knjizi čitaju i rečenice zapisane poput ove: »Ivica je osjetio, da nije dobro počeo, ali pod dojmom Slavkova dotučenog pogleda on se vratio natrag, da tu prvu rečenicu jasnije izrazi.« (str. 135)

Prostor naše proze je političkopastoralna garsonijera u kojoj nema mjesta za francuske krevete i žene koje bi univerzum svojega spola pretpostavile »historičkim zadacima« muškaraca.

[1988, VT, str. 44]

Kipar je dobio svoj sudbonosni mramorni blok onog trenutka kada ga je ovaj doslovce prignječio: rat, klanje, zlo u galopu.

[1988, VT, str. 67]

To, dakako, ne znači da trajna veza nije moguća s osobom koja vam se sada sviđa.

[1994, As, svibanj, str. 14]

Ukoliko ste nezadovoljni u ljubavi i svoju tugu utapate u ogromnim količinama hrane, niste ni svjesni da vas očekuje uzbudljivo ljeto.

[1994, As, Ljeto, str. 17]

Neka vam ono bude nadahnuće za obroke kada vas napuste kulinarske muze, neka vam draška nepce dok smišljate što biste slasnoga i hladnoga jeli, neka bude najljepši prizor vašim očima u traganju za hladnim ljetnim zalogajem.

[1994, MI, str. 1]

Jedite samo ono koje dobro poznajete jer nisu sve bobice jestive.

[1994, MI, str. 49]

Naša parlamentarna komisija za vanjske poslove, koja je za mene još važna, treba razraditi inicijativu koju ja zovem sustavom paralelne diplomacije.

[1995, GI, 3.II, str. 9]

Bilo bi mudro da vam kratko kažem kako smo se »razišli u konceptu«, no to vam, sigurno, ne bi bilo dovoljno, a i nije moj način da taktiziram.

[1995, GI, 24.II, str. 47]

Najavljena je i mogućnost potpisivanja ugovora kojim bi se regulirali oblici suradnje i pomoći Instituta Arhitektonskog uni-

verziteta iz Venecije gradu Rijeci, respektirajući i koristeći stručnjake iz naših ustanova i Građevinskog fakulteta.

[1995, NI, 22.I, str. 7]

Margetić je višekratno ponavljao da nije za zatvaranje diskoteka, ali sva njegova pojašnjenja stavova »Hrvatske mladeži Republike Hrvatske« koja se zalaže za svekolik boljitak mladeži u Hrvatskoj izazivala su ironični pljesak, zvižduke i dobacivanja brojne, ugavnom mlade i dobro raspoložene publike.

[1995, NI, 27.I, str. 19]

Intelektualci imaju predrasude jer misle da je netko pametan ako je erudit.

[1995, Vn, 26.I, str. 10]

Svi tvrde da je San Francisco najeuropskiji američki grad, iako nisam siguran zašto kad nijedna kuća nije starija od 150 godina.

[1995, Vn, 26.I, str. 16]

Kratak osvrt prije završne točke

Dopuštajući mogućnost da se odabirom drugih izvora ili primjera iz postojećih mogla dobiti i ponešto drukčija slika, ističući pritom mnoge zamke takva posla,³⁹ ipak je pretpostaviti da zaključak koji iz ponuđenoga može proizići neće biti suviše proizvoljnim. Međutim ako se i prihvati, čini se utemeljena, pretpostavka o zamjetnim mijenama u hrvatskoj interpunkciji šezdesetih godina, još uvijek može zbunjivati, pa i čuditi uspješnost i, zna li se za nesklonost promjenama norme, ipak neočekivana dosljednost u tome.

Tako dok se u drugoj skupini ponuđenih primjera ponajprije i s najvećom sigurnošću može ustanoviti manja učestalost zareza, u prvoj se on redovito javlja na (strukturnim) granicama složene rečenice. I ako je za tu prvu skupinu rečenica bilo presudno poznavanje rečenice i njezine strukture, u drugoj je važna svijest o njezinu uključivanju u nadrečenično jedinstvo, diskurs. Jedino je na taj način, uzimajući dakle u obzir diskurs te iskaz kao njegovu sastavnicu, moguće pouzdano suditi o tome koji

³⁹ Na neke se probleme usputno i upozoravalo. Osim specifičnosti književnog djela i njegovih ponovljenih izdanja i nepostojanje jasnih granica između dvaju tipova interpunkcije katkada onemogućuje sigurnost u prosudbi o poštivanju određenih pravila. Sve to konačno može ići u prilog ranije iskazanoj postavci o djelomičnu preklapanju triju interpunkcijskih načela.

su dijelovi naknadno dodani te ih stoga valja odvojiti zarezom. U tome od pomoći može biti i ritmo-melodijsko načelo.

O tome se zašto je relativno lako u hrvatskome uzusu prihvaćena izrazitije semantička interpunkcija može se samo nagađati. Očekivan odgovor da je takva interpunkcija lakša samo djelomično može biti prihvatljivim. Naime, i gramatička interpunkcija, ovlada li se znanjima sintakse, može biti stvar automatizma i stoga vrlo jednostavna, pa i propisana manjim brojem pravila. S druge pak strane semantička je interpunkcija vrlo često određena povećim brojem pravopisnih pravila, koja su, naizgled neočekivano, ali i proturječno, obilato potkrijepljena rečeničnom strukturom. Ipak u prilog takvoj interpunkciji, pa onda možda i lakoći kojom se prihvaća, može ići njezina povezanost sa značenjem, a potom i s intonacijskim osobitostima iskaza.

Odabrani hrvatski pravopisni priručnici (kronološkim slijedom)

Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb ²1893.

Đragutin Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb ⁵1930, ¹⁰1951.

Franjo Cipra, A.B. Klaić, *Hrvatski pravopis* (obradio Ured za hrvatski jezik), Zagreb 1944, pretisak Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992. (*Hrvatski korijenski pravopis*).

Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika (izradila pravopisna komisija), Matica hrvatska/Matica srpska, Zagreb/Novi Sad 1960.

Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb 1971, pretisak 1990.

Vladimir Anić, Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Sveučilišna naklada »Liber«/Školska knjiga, Zagreb 1986.

Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb 1994.

Izvori iz kojih su uzimani primjeri

- [1901, VK] Klaić, Vjekoslav, *Krčki knezovi Frankapani*, Zagreb 1901, pretisak Rijeka 1991.
[1912, MH] Mladi Hrvat, Opatija 1912.
[1923, NP] Polić, Nikola, *Sušačke subote*, Sabrana djela I, Rijeka 1989, str. 76-87.
[1924, TM] Maretić, Tomo, *Jezični savjetnik*, Zagreb 1924.
[1929, AR] Rački, Andrija, *Povijest Sušaka*, Sušak 1929, pretisak Rijeka 1990.
[1931, NP] Polić, Nikola, *Sušačke subote*, Sabrana djela I, Rijeka 1989, str. 254-257.
[1932, AŠ] Šenoa, August, *Čuvaj se senjske ruke*, Zagreb 1932.
[1940, GK] Guberina, Petar - Krstić, Kruno, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1940.
[1941, ZO] *Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu*, 1941, navedeno prema: *Koriensko pisanje*, 1942.

- [1942, KP] *Koriensko pisanje*, Zagreb ²1942.
- [1944, LC] Carrol, Lewis, *Alica u zemlji čudesa*, preveli Mira Šunjić i Mirko Jurkić, Zagreb 1944.
- [1946, NP] Polić, Nikola, *Sušačke subote*, Sabrana djela I, Rijeka 1989, str. 366-367.
- [1950, FM] Mažuranić, Fran, *Mladost - radost*, Zagreb 1950.
- [1961/62, JZ] Jezik, IX, Zagreb 1961/62.
- [1962, FŠ] Šišić, Ferdo, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962.
- [1963, MK-z] *Miroslav Krleža* (zbornik), Zagreb 1963.
- [1969, EK] Kästner, Erich, *Blizanke*, preveo Gustav Krklec, Zagreb 1969.
- [1976, MK] Krleža, Miroslav, *Novele*, Sarajevo - Zagreb 1976.
- [1979, IS] Slamnig, Ivan, *Bolja polovica hrabrosti*, Zagreb ²1979.
- [1985, MP] Peić, Matko, *Evropske skitnje*, Zagreb 1985.
- [1988, VT] Tenžera, Veselko, *Makar se i posvađali*, Zagreb 1988.
- [1994, As] Astro magazin, Zagreb 1994.
- [1994, MI] Mila - Ljeto za sladokusce (poseban broj), Zagreb 1994.
- [1995, GI] Globus, Zagreb 1995.
- [1995, NI] Novi list, Rijeka 1995.
- [1995, Vn] Vijenac, Zagreb 1995.

SUMMARY

Lada Badurina

CONTEMPLATION ON COMMA

One of the most interesting punctuation mark is comma. Following the rules of its use, one can arrive at an option about the presence of punctuation principles - structural, semantic and rhythmic-melodious ones in specific standard orthography. In Croatian orthographic books from 1892-1994 there are significant changes in favour of semantic punctuation. Based upon a selected corpus it is obvious that punctuation rules conformed to regulations. The reason for this may be found: in the fact that interpunction is never based exclusively upon principle, so that its changes in standard didn't question someone's literary and in "logicality" of semantic ("loose") punctuation and its relationship with rhythmic-melodical one. During the 90's of this century one can speak of relative stability of this part of croatian punctuation standard.